

Boekbespreking van het proefschrift van Dr. John van Schaik getiteld ‘Unde Malum- Vanwaar het kwaad? Dualisme bij manicheeërs en katharen. Een vergelijkend onderzoek’. Baarn, 2004.

‘Vanwaar het kwaad’, schreef hij en zag dat het goed was...

Boekbespreking *Unde Malum- Vanwaar het kwaad? Dualisme bij manicheeërs en katharen. Een vergelijkend onderzoek*. Baarn, 2004.

De promotie

Op 26 april 2004 is het dan zover. John van Schaik promoveert om 13.30 uur precies in de Aula van de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Vlak voor de promotie-plechtigheid wordt in de Alfrinkkamer een korte vergadering belegd. Tijdens dit samenkomen stelt de fungerend Rector Prof. P. J. A. Nissen in overleg met de promotie-commissie de tijdsduur en de volgorde van de opposities vast. De commissie bestaat uit de hoogleraren van Oort en Davids (promotores), Essen, Van Geest (KTUU), Häring, Van der Hoogen, Müller (KTUU) en de gepromoveerd deskundigen Leijenhorst en ondergetekende.

In de aula wachten gespannen op het plechtig binnentreden van de commissie de promovendus en familie, zijn paranimfen te weten Hélène van der Vloed en Jacob Slavenburg en een groot aantal belangstellenden. En dan eindelijk is het moment aangebroken wanneer de overwegend in het stemmig zwart gestoken commissie met *Unde Malum* onder de arm geklemd de aula betreedt.

De plechtigheid verloopt vlot en volgens een vast ritueel. Het ene na het andere commissie-lid houdt een kort en indringend betoog van maximaal twee minuten en stelt aan het eind hiervan zijn of haar vraag. Vrijwel aan het eind van de sprekersrij treedt toch nog onverwacht de pedel binnen. Hora est, spreekt zij luid en maakt een einde aan het spervuur van vragen, dat de promovendus zo glansrijk wist te doorstaan. Na afloop is ieder het erover eens: het is een knappe verdediging geweest.

Aan het eind van de plechtigheid wordt aan de jonge doctor de zo fel begeerde bul overhandigd. Het indrukwekkende papier is opgerold gestoken in een grote en opvallende rood lederen huls of buis. Hierna spreekt promotor Prof. Dr J. van Oort staande de laudatio van precies acht minuten uit. Tijdens deze lofprijzing neemt John's en Leen's jongste dochtertje een dapper initiatief. Zij verlaat haar plaats op de eerste rij en voegt zich bij haar vader op het podium. Zo klein als zij is begrijpt zij dat het om dit moment allemaal begonnen is. Met haar smalle handje streelt zij de rode buis met daarin de bul, die haar vader vasthoudt. Dit moment wil zij met hem delen. Haar vader stuurt haar niet terug maar ontfermt zich over haar. Hij geeft haar een hand. En zo staan zij daar samen. Groot en klein, rechts en links, vader en dochter, welsprekend verstand en stilzwijgend en verbindend gevoel. Zij staan er eenvoudig en kwetsbaar. Het is een aandoenlijk moment... Via zijn dochter deelt het gezin in de lof. Lof voor een proeve van bekwaamheid die door John zelf als ‘opgave’ en als ‘louterende ervaring omschreven wordt (*Unde Malum* hierna afgekort met *UM*, woord vooraf, 5).

Terugziend stellen wij vast: het is een persoonlijke en vooral goede plechtigheid geweest. John leverde een intellectuele prestatie. Een prestatie die in wetenschappelijke kring zelfs een

bijdrage aan de wetenschap wordt genoemd. Vanwaar al dit goeds uit een boek dat als deeltitel 'Vanwaar het kwaad' draagt?

boekbespreking 'Vanwaar het kwaad'?

In het woord vooraf schrijft John dat alles begint met een symposium over het manicheïsme dat op 7 mei 1994 door Ruusbroec-Symposia georganiseerd wordt (p. 5). Van het een komt het ander. Zomer 1995 zet John zich aan een onderzoek naar de mogelijke relatie tussen het dualisme van de manicheeërs en het dualisme van de katharen. Klopt de visie van talloze onderzoekers uit zowel wetenschappelijke als populaire en esoterische hoek? Zij stellen namelijk dat het antieke manicheïsme in Europa herleeft en zich tussen 1000 en 1350 opnieuw verspreidt. Dit keer onder de naam van het katarisme. Zij nemen deze mening klakkeloos over van middeleeuwse berichtgevers, die in iedere ketter een manicheeër plegen te zien (UM, inl, 11). Men gaat hierbij uit van twee vooronderstellingen. Als eerste zou het manicheïsme ondergronds in Europa zijn blijven voortleven (UM, 12 n. 11). Als tweede ziet men een verband met oosterse groepen als paulicianen en bogomielen die het manicheïsme in de middeleeuwen naar Europa zouden hebben gebracht.

Beide vooronderstellingen staan onder druk, schrijft John in de inleiding (*Unde Malum*, 13, n. 16 en 18). Omzichtig beschrijft hij het debat over de aard en oorsprong van het kathaars dualisme. In het huidige wetenschappelijke discours wordt de continuïteit van het antieke manicheïsme in middeleeuwse vormen van dualisme in twijfel getrokken. Men ziet de oorsprong van de middeleeuwse ketterijen als integraal deel van de ontwikkeling van het christelijk leven in Europa zelf (UM, 15). Aan het eind van zijn studie zal John de conclusie trekken dat hij het katarisme bevrijd heeft van de dwangbuis van het manicheïsme (UM, 179). Het katarisme als authentiek, autonoom en westers dualisme krijgt van hem een zelfstandige plaats binnen de geschiedenis van het dualisme (UM, 179). Hij meent daarmee een bijdrage te hebben geleverd aan de ontmythologisering van een visie die in esoterische kringen leeft aangaande de relatie tussen manicheeërs en katharen (UM, 179). De nuchtere en kritische wetenschapper lijkt te zegevieren over de esotericus, die intuïtief 'aanvoelt' dat er verbindingen liggen (UM, 5 noot 3).

De mythe ontmaskerd?

Maar heeft John het katarisme werkelijk bevrijd van de dwangbuis van het manicheïsme? In cynische en nuchtere postmoderne tijden is het dé-romantiseren in. Met liefde prikt men luchtballonnen vol met oude mythen en sprookjes door. Nogmaals: zegeviert hier de kritische wetenschapper werkelijk over een aantal 'schijnwaarheden', die hardnekkig voortleven in esoterische hoek? Is dit die waardevolle bijdrage waar men in wetenschappelijke kring zo van in zijn nopjes is?

Er zijn wel degelijk aanwijzingen voor een historische verbinding tussen manicheeërs en bogomielen en dus ook katharen. John zegt zelf dat de beïnvloeding van de katharen door de bogomielen historisch aantoonbaar is (UM, 176) Maar dat geldt dus kennelijk niet voor de historische verbinding tussen manicheeërs en bogomielen... Of toch wel?... Want hoe valt anders de opmerking te verklaren van een uiterst goed geïnformeerde en bereide Arabier en moslim genaamd An Nadim? Hij schrijft in het Arabisch een lijvige encyclopedie genaamd de Fihrist. Dit doet hij om moslims op de hoogte te stellen van de geschiedenis en de kennis van de door hen veroverde gebieden. En zo veroveraars en veroverden met elkaar te integreren. Hij stelt in zijn werk dat de Bulgaren op hun tocht vanuit Centraal-Azië naar het westen 'het

schrift van de Chinezen en manicheeërs gebruikten'. De hordes die over de steppen vanuit het oosten aanstormen en later in de 10^e eeuw de Bulgaarse staat stichten, hebben mogelijk allerlei Oud-christelijk gedachtegoed meegenomen. De Bulgaren kunnen dus de missing link vormen tussen. De ontbrekende schakel tussen het manicheïsme dat in Centraal- en ook in Klein-Azië in Babylonië dan nog gewoon voortleeft en de opkomst van het bogomilisme in 10^e eeuw Bulgarije. Het valt niet te ontkennen dat met de vorming van de Bulgaarse staat en de opkomst van het bogomilisme allerlei apocriefe teksten opduiken in tiende eeuw Bulgarije...

Kortom: misschien blijken de intuïties van esoterici die uitgaan van onderlinge samenhangen zo gek nog niet. Misschien zijn hun 'mythen' geen luchtkastelen. Misschien moet de tijd waarin de wetenschap de beschikking krijgt over nieuwe en verbindende feiten, nog komen.

De methode

Volgen wij nu John in zijn methode, de toepassing en het resultaat ervan.

Om zowel het manicheïsme als het katharisme aan een onderzoek te onderwerpen en beiden loepzuiver met elkaar te kunnen vergelijken, ontwikkelt John een classificatie-model. Met een fileermes legt hij het dualisme in soorten en maten bloot en onderscheidt het ontologische, kosmische met een horizontale en verticale poot, het antropologische en het ethische dualisme (*UM*, 78). Hij geeft een heldere analyse van de diverse vormen. En brengt orde in de wildgroei aan dualismes en aan interpretaties ervan. Door zijn werk wordt het dualisme als verschijnsel eindelijk helder in kaart gebracht. Dat is de grote verdienste van dit onderzoek. Mijns inziens ligt hier de wezenlijke bijdrage aan 'de wetenschap'.

De vraag is of John in staat is geweest alle vormen van dualisme van zeer gematigd tot uiterst radicaal *binnen* elke religieuze stroming genuanceerd in kaart te brengen. Want: wanneer hij hier niet in zou slagen, zou hij een te gematigd of te radicaal dualistisch stempel drukken op de betreffende religieuze stroming die hij onderzoekt. Dan lijkt het alsof hij appels met peren vergelijkt. Hij kan dan tot verkeerde conclusies komen. Bijvoorbeeld dat manicheïsme niets met katharisme te maken heeft.

Maar... zelfs als je appels met peren vergelijkt en constateert dat appels geen peren zijn, kun je toch uiteindelijk vaststellen dat appels en peren allebei fruit zijn. Het blijven de vruchten van fruitbomen, van de bomen des levens, van de bomen des kennisse in het paradijs dat vol staat met vruchtboomen.

We vragen ons dus af of de bronnen die John gebruikt heeft om het antieke en middeleeuwse dualisme hetzij gematigd hetzij radicaal in te kleuren, niet te eenzijdig zijn geweest. Het resultaat van het onderzoek wordt dan niet bepaald door zijn model maar door de manier waarop hij zijn model over de weelderige historische werkelijkheid legt. Iedere historicus weet dat deze altijd complexer is dan het model dat de wetenschap ontwikkelt. Laten wij John volgen in het spoor van de toepassing van zijn classificatie-model.

Wanneer hij dit legt over het manicheïsme blijkt dit verrassend gematigd uit de bus te komen (*UM*, 92, 179). Tot voor kort zag men, zo schrijft hij, 'het manicheïsme als een radicale vorm van dualisme omdat er sprake is van twee ontologisch gelijkwaardige principes' (*UM*, 86). Maar deze visie staat steeds meer onder druk. Er zijn zelfs onderzoekers die menen dat het monotheïstisch van karakter is (*UM*, 88). De vermeende radicaliteit van zowel manicheïsme

als katharisme zou een gevolg zijn van het ontologisch karakter van beider dualisme. Alles dus een gevolg van de interpretatie van kerkelijke tegenstanders en latere onderzoekers die in dit spoor meegaan en het wetenschappelijk denkkader en begrippenapparaat vormen (*UM*, 89, 149).

Wanneer we het classificatie-model over middeleeuwse vormen van dualisme leggen, blijkt het volgende. Bij de eerste groepen die ervoor in aanmerking komen kathaar genoemd te worden of die daadwerkelijk zo worden genoemd, is er geen sprake van enig dualisme (*UM*, 63). John schrijft: ‘Pas met Eckbert von Schönau in 1163 vinden we voor het eerst een bron waarin het dualisme genoemd wordt. Maar ook Eckbert baseert zich -zoals vele anderen- op Augustinus’ (*UM*, 63). Het gematigd dualisme neemt toe tussen 1143 en 1163. In deze periode zou onder invloed van de tweede kruistocht het gematigd dualisme van de Bulgaarse kerk naar het Rijnland en Noord-Frankrijk gebracht zijn. Dus vanuit een gematigd dualisme bij het bogomilisme ontstaat het gematigd katharisme (63, 72). Maar als alles zo rustig en gematigd begint, vanwaar dan de latere radicalisering? De theorie is dat het radicale dualisme ‘ergens tussen 1160 en 1170 naar Italië is gebracht’ (68). Dat was althans de gangbare opvatting. ‘Maar’, zo verwoordt John de visie van Brenon, ‘er wordt in het hele verslag van St. Felix- de-Caraman (de plaats bij Toulouse waar het concilie van kathaarse bisschoppen plaats vindt) met geen woord gerept over dualisme’. ‘Het verhaal van Nicetas die het radicale dualisme naar Italië en Frankrijk brengt is nergens op gebaseerd’ (*UM*, 66, 72). Toch wordt dit expliciet uitgesproken in diverse Italiaanse bronnen. Maar dit betreft uitspraken van kerkelijke autoriteiten en tegenstanders (149). Het aanvankelijk gematigd dualisme radicaliseert zich bij bepaalde stromingen, zo beweren de tegenstanders. En wordt vervolgens door oorlog en brandstapel uitgeroeid. Maar het gematigde alternatief overleeft. Dat blijkt uit het feit dat tussen 1223 en 1227 in het kathaarse diocees Agen een gematigd dualistische bisschop actief is. Bisschop Bartholomeus van Carcassone doet moeite om radicale katharen terug te winnen voor de gematigde variant, waarin men het goede principe boven het kwade stelt. Hij wijdt nieuwe bisschoppen en vormt nieuwe diocesen.

In feite beschrijft John hoe het manicheïsme, het bogomilisme en het Franse en Italiaanse katharisme een waaier van varianten van dualisme vertonen van gematigd tot uiterst radicaal.

Dit brengt ons tot twee punten van kritiek betreffende de methode. Als eerste: wij zien dat men ook in de wetenschap meer zicht krijgt op het belang van het gematigd dualisme. Toch stelt John in conclusie IV aan het eind van deel I: ‘het gematigde dualisme behoort niet tot ons onderzoek’. ‘Immers, men veronderstelt vaak een verwantschap tussen het manicheïsme en de katharen op grond van beider radicale dualisme’ (*UM*, 72). Welnu, dit lijkt een uitstekende reden om het juist wél te onderzoeken. Het gematigd dualisme had opgenomen moeten worden in het classificatie-schema en in de vergelijking betrokken moeten worden. John vervolgt: ‘Omdat de historische transmissie van dit radicale dualisme van de manicheeërs naar de radicale katharen niet is vast te stellen, is het wenselijk een tekstvergelijkend onderzoek te doen naar de mogelijke verwantschap tussen het manicheïsme en het radicale dualisme van de katharen’. Hier ligt een inconsequentie. Wanneer gebleken is dat het manicheïsme en het bogomilisme gematigd dualistisch zijn, zou het dan niet logischer zijn niet bij de radicale maar juist bij de gematigd dualistische katharen naar onderlinge verwantschap met manicheeërs te zoeken? We beschikken over bronnenmateriaal van eigen hand uit deze hoek. Er bestaat een tekst, het Liber Secretum of de Interrogatio Iohannis, die als de basistekst voor gematigd dualisme van Katharen in Lombardije wordt beschouwd. Tot zover een eerste punt van kritiek met betrekking tot de methode. Wie weet ziet John kans een vervolg te geven aan zijn onderzoek!

Een tweede punt van kritiek betreft het feit dat John voor de beschrijving van het radicale katharisme uitgaat van het Liber de duobus principiis. Een tekst welke de opvattingen van een ‘dissidente Italiaanse Albanenzische fractie’ weergeeft’ die aangevoerd wordt door Johannes de Lugio (*UM*, 151). Professor Müller opponeerde op dit punt. Terecht vroeg zij zich af in hoeverre deze dissidente fractie representatief is voor het radicale katharisme in de diverse schakeringen en gebieden in Italië en Frankrijk. Het radicale dualisme van Katharen wordt aan de hand van deze tekst wordt ‘ingeschaald’ en getypeerd. En de vergelijking tussen ‘het’ manicheïsme en ‘het’ katharisme wordt getrokken. Een vergelijking die vervolgens -het valt al op voorhand te voorspellen- negatief uitpakt. Tot zover de inhoudelijke en methodologische bespreking van ‘*Vanwaar het Kwaad*’?

Kanttekeningen bij het begrip ‘het dualisme’

Het is goed om te weten dat het dualisme een begrip is dat pas in 1700 is ‘uitgevonden’. Dan pas wordt de term dualisme door Thomas Hyde in de theologie geïntroduceerd. Hij gebruikt het om religieuze systemen te beschrijven, die vanuit twee polen denken (St, 2). Hierna wordt de term in de filosofie ingevoerd om systemen te beschrijven die uitgaan van een tegenstelling tussen geest en materie. Het is goed om te beseffen dat het begrip ‘dualisme’ dus nooit door antieke gnostici of middeleeuwse katharen zelf gebruikt is. Het kwam eenvoudigweg niet in hun bewustzijn of denken voor. Het is vele eeuwen later door wetenschappers met terugwerkende kracht op deze mensen gelegd. Mensen die met hart en ziel verbonden zijn met een religie, die twee principes kent. Mensen als de katharen voelen zich in eerste instantie christenen en pas daarna bekenners van twee of een principe. Het dualisme is dus een kunstmatig etiket, dat niet leeft in de ervaring van religieuze mensen, waarop het geplakt wordt. Wel is het ge- en misbruikt om mensen die tweepolig denken zwart te maken. Het werkelijke dualisme lijkt veeleer aan het brein van bestrijders ervan te zijn ontsproten dan aan de zogenaamde dualisten zelf. Dit is gebeurd in de katholieke polemische literatuur. Bestrijders van de twee principe-leer leggen sterk het accent op deze twee principes wanneer zij secten bespreken. Dit heeft latere onderzoekers op een verkeerd spoor gebracht. Zij nemen dit denkkader grif over. Het zijn de wetenschappers die deze christenen het etiket dualisme opplakken. Een etiket dat geen keurmerk maar een brandmerk wordt. Dit terwijl het in wezen vaak gaat om een monistisch systeem, waarin twee polen functioneren die elkaar soms tegenwerken maar dan weer complementeren. Het is het eeuwige spel tussen licht en duister, tussen eb en vloed, tussen mannelijk en vrouwelijk. De tweepoligheid in ons bestaan is eindeloos. Binnen de vergelijkende godsdienstwetenschap wordt het steeds duidelijker dat in diverse religieuze systemen diverse types van tweepoligheid kunnen voorkomen naast monotheïstisch en polytheïstisch denkvormen.

Van mythisch denken tot theologie

Het is goed om te beseffen dat het in het oude gnostische denken gaat om tweepoligheid in *oermythen*. Mythen waarvan later door hun bestrijders met latere onderzoekers in hun kielzog *theologie* gemaakt wordt. Hun ontgaat ten ene male de symbolische en diepte-psychologische waarde van de mythe. Hun ontgaat het intuïtieve, subjectieve ervaren van een innerlijk leven. Het inzicht in een innerlijke werkelijkheid (St, 263). Van een ervaring wordt later een leer gemaakt. En deze leer wordt verdacht gemaakt.

De diabolos en tegenwerker van de Godheid is eerst een neutrale tegenkracht met een duidelijk positieve functie. Want ieder weet: zonder tegenwind kweekt je geen spierballen, ook niet in ziel en geest. Maar deze tegenkracht wordt later gedemoniseerd. En zo worden

mensen bangemaakt. En worden mensen tegen mensen opgezet in het belang van een geconstrueerde en kunstmatige tegenstelling.

Het wordt tijd in de 21^e eeuw over te gaan op wat Herzberger noemt 'het synthetisch denken' (Charles Herzberger, *the riddle of the Sphinx, calendric symbolism in myth and icons*. Efstadiadis, Anniki, Griekenland, 1994). Tjeu van den Berk heeft het over integrerend en symbolisch denken. De vraag 'Vanwaar het kwaad' wordt in dit denken beantwoord met 'omdat het een onderdeel van het goede is'.

Vanwaar het vrouwelijke in 'Vanwaar het kwaad'?

Diverse gnostische geschriften kennen de hoogste en onbekende godheid als een androgyn of biseksueel mysterie, een eenheid die ontstaat uit de vereniging van mannelijk en vrouwelijk, een heilig huwelijk. Van hieruit stromen in de lichtwereld aeonenparen uit. Ook zij bestaan weer uit een mannelijke en vrouwelijke wederhelft. Zowel in het gematigd als het radicaal dualisme van bogomielen en katharen komt de tweepoligheid van het mannelijke en vrouwelijke terug. Helaas lezen wij daar in 'Vanwaar het kwaad'? weinig over. Het biseksuele karakter van de geestelijke wereld komt niet uit de verf. In de lichtwereld die in het boek beschreven wordt ontbreekt het vrouwelijk goddelijke vrijwel geheel. Het is duidelijker aanwezig in de duistere en gedemoniseerde vorm. In de Kephalaia der manicheeërs staat de goede god of de vader der grootheid gelijk aan de goede boom. Hyle of materie of 'het Boze' blijkt vrouwelijk en wordt vergeleken met de slechte boom (*UM*, 132). Hyle is moeder van al het slechte, zij heeft de koning van het rijk van de duisternis aangezet. Het zou aardig geweest zijn om in de voetsporen van Elaine Pagels en Karen King meer aandacht aan het vrouwelijke in de gnostiek te besteden. Hier lag een kans om het vrouwelijk aspect binnen het dualisme aan de orde te stellen. Zelfs als blijkt dat het in later tijden donker en negatief gemaakt en sterk gedemoniseerd is. Natuurlijk: In der Beschränkung zeigt sich der Meister. Maar waar het vrouwelijke zo zoek geraakt is, verdient het in deze tijd nieuwe aandacht.

Het antwoord op de vraag 'Vanwaar het kwaad'? blijkt samen te hangen met het ultieme kosmische beeld dat goed en kwaad, mannelijk en vrouwelijk, nodig zijn om het heilig huwelijk in het eigen Zelf te voltrekken.

Dr Annine E. G. van der Meer.

Den Haag, 17.11.05